

Удовика Л.Г., канд. філос. наук
докторант Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України, м. Київ

ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На етапі соціальної трансформації, пов'язаного із переходом від тоталітарних і авторитарних політичних режимів до демократичного типу суспільства у пострадянських державах, розбудови в Україні громадянського суспільства та соціальної правової держави актуалізується проблема розмежування громадянського суспільства і державної влади, визначення сутності їх співвідношення. Історичний досвід засвідчує про наявність елементів боротьби та протистояння між державою та громадянським суспільством фактично з часу виникнення громадянського суспільства. Це єдиномірне протистояння, оскільки громадянське суспільство поступово вивільняється з-під влади держави, набуваючи власних специфічних функцій.

Разом з тим, на дуліку деяких науковців таке протистояння простежується лише між тоталітарною деспотичною державою і громадянським суспільством. З такою точково зору погодитися важко. Відносини протистояння, боротьби між державою і громадянським суспільством простежуються як і за умови деспотичного, тоталітарного політичного режиму, так і демократичного. Інша справа, що сутність цього протистояння буде різною.

У зв'язку з вище зазначеним метою пропонованої статті є аналіз еволюції поглядів тих мислителів, які аналізували проблему розмежування держави і громадянського суспільства. Методологічним підручником аналізу слугуватимуть роботи вітчизняних та західних філософів, у яких зрозуміло концептуальне осмислення громадянського суспільства, а саме - В.Андрущенко, А.Білецька, І.Венця, Б.Гарилішина, В.Горбатенка, В.Стегуса, В.Кременя, С.Кульчицького, І.Кураса, М.Мокляка, П.Мисалішенка, В.Пазенка, В.Полозала, В.Потульницького, В.Рибалта, А.Ручки, В.Скурятівського, В.Табачковського, Д.Табачника, В.Танера, В.Шенварука, Л.Шелера, В.Якушича та ін.

Особливу цінність мають наукові доробки вітчизняних правників, які досліджували проблеми взаємозв'язку держави і громадянського суспільства, зокрема В.Бабська, В.Жерюбська, А.Зайца, О.Зайчука, М.Козьбрит, В.Копейчова, М.Костинського, А.Козловського, В.Опришка, М.Орєва, В.Погоріла, П.Рабіковна, В.Селіванова, О.Скажун, М.Цвік, В.Шаповала, Я.Шевченко, Ю.Шемшученка.

Як відомо, до середини XVIII ст. усі без винятку європейські мислителі використовували термін "громадянське суспільство" (лат. *societas civilis*) для позначення такого типу політичної асоціації, члени якої підкоряються дії її законів, задля чому забезпечується мирний порядок і справне дієве правління. У цій традиції, яка зародилася ще в епоху античності, "громадянське суспільство" і "держава" розглядалися як тотожні поняття. Бути членом громадянського суспільства означало бути громадянином, тобто членом держави і, діяти відповідно до його законів та утримуватися від вчинення, що загрожує шкідливу співгромадям [1]. Таке розуміння громадянського суспільства можна знайти в Д. Юма, Ж.-Ж. Руссо, І.Канта, І.Фішера.

У другій половині XVIII ст. власна концепція громадянського суспільства починає змінюватися і кожен термін продовжує залишатися вживаним словом європейської політичної думки, його зміст істотно змінюється. До середини цього століття громадянське суспільство і держава, поєднуючись у величезні про *societas civilis* і розглядаються вже як різні соціальні явища.

Першим кроком до розмежування понять "держава" і "громадянське суспільство" стала спроба виправданні сучасну форму *societas civilis* (суверенна централізована конституційна держава) і одночасно вказати на необхідність протистояння її авторитарному потенціалу як засобу захисту незалежних суспільств усередині громадянського суспільства. Ця спроба призвела до того, що власна концепція дала "внутрішню тріщину" [2].

Якщо звернутися до доктрини фізіократів, можна помітити, що протиставлення природного суспільства, під яким розумілася сфера економічних відносин, і суспільства політичного стає традиційною темою. Ця, перша, стадія модернізації погляду на відмежування громадянського суспільства, характерна у першу чергу для англо-французького регіону, хоча згодом ті ж ідеї знаходять прозов і у німецьких філософів. Що стосується англо-французького регіону, то англійський дослідник Дк.Кін присвятився на роботу філософа шотландського Просвітництва А. Фергюсона "Нотатки до історії громадянського суспільства" (1767).

У А. Фергюсона громадянське суспільство ще не виступає як сфера соціального життя, відмінна від держави. Для нього громадянське суспільство - це тип політичного порядку, що охороняє і удосконалює культуру і "громадянський дух" за допомогою управління, правових норм і системи збройних сил. Аналізуючи еволюцію громадянського суспільства з часів власної Греції і Римської республіки, А.Фергюсон зважає у тогочасному громадянському суспільстві ризик, що послаблює його. Одним з найнебезпечніших ризиків, на його думку є "втрата громадянського духу". Головною причиною цього явища є поглиблення поділу праці, що розриває громадянські зв'язки, і у результаті чого громадянське суспільство розпадається на частини, жодна з яких не одухотворена духом самого суспільства як єдиного цілого [3].

Втрата громадянського духу нейтралізує насторожене ставлення громадян до влади і тим самим створює передумови для виникнення деспотичного правління. За А.Фергюсоном, деспотизм - це форма опікаторської держави, що підпорядковує своїх підданих і узкопляється від дотримання їх традиційних громадянських прав, використовуючи бюрократичне регулювання, обман і збройні сили [4]. Де спотизм може бути відвернений лише за умови, що громадяни зуміють піднятися до рівня суверенної конституційної монархії.

Централізоване державне управління, засноване на нормі права, здатне обмежити політичні зловживання і забезпечити підданню громадянській свободі, а також право на власність. Але подібне державне управління не в змозі здійснювати свої функції повною мірою, оскільки ті, хто безпосередньо управляють суспільством, схильні постійно порушувати державні закони. Тому необхідно створення асоціацій громадян, здатних контролювати ефективність державного управління, обмежуючи сваволлю влади. Етім, А. Фергюсон не зважився на подібні висновки, жона і був близький до них.

А. Фергюсон виділяє два типи відносин між державою та громадянським суспільством: де структури, коли громадянське суспільство протиставляє себе державі й, програючи цю боротьбу, відкриває шлях до деспотичної форми управління, та позитивні, коли громадянське суспільство усвідомлює спільність своїх інтересів з державою і стає основою розбудови конституційної, правової влади.

Другий етапу розмежуванні держави і громадянського суспільства пов'язаний з ідеєю про те, що громадянське суспільство має законне право захищати себе від держави. На цьому етапі уявлення про розмежування громадянського суспільства і держави складається під впливом утопічних надій про майбутнє, та збагачується ідеями соціальної рівності, громадянської свободи і обмеження конституційним правомлінням [5]. Ці ідеї, пов'язані з американською і французькою революціями, стали надбанням англійської і французької політичної думки і практично не одержали ніякого розвитку в Німеччині, де зберігалася віра в освінені реформи зверху.

Прикладом нового підходу до співвідношення "громадянське суспільство - держава" є робота одного із засновників США Т.Пейна "Права людини" (1791-1792), який вважав, що людина від народження впаиває своєю природною властивістю спонукає людей встановлювати між собою "мирні і щасливі відносини змагання і солідарності". Таким чином, ідея громадянського суспільства - це апріорна ідея, що вказує на природний стан людської свободи. Легітимна держава - не більший ніж делегатація влади, викликана розумінням суспільної користі. Доки громадянське суспільство нерозвинене, воно має відшукувати від себе частину влади державі як частину інституту, що стоїть "над" громадянським суспільством. Чим досконаліше громадянське суспільство, тим більше воно саморегулюється і тем менше має потребу в регулюванні з боку держави. З цього випливає: громадянське суспільство - безумовне благо, а держава - немовчуже зло. Тому державна влада повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства.

Ця ідеальна уявлення далеко від реалій сучасного Т.Пейну світу, де панує де сполучені і держави притягують народи. Залежність від сваволі політичних деспотів робить підданців неосвіченими і по-рабськи служачими; вони деградувати і стають жертвами загальної системи політичного відшукання. Т.Пейн вказує, що саме на деспотичні держави падає відповідальність за патріархальну владу у родині, соціальне розшарування і збройні конфлікти. Однак деспотичні держави слабкі і непопулярні в силу своєї "чужості". От чому крах політичної сваволі - лише справа часу.

Як бачимо, на відміну від А. Фергюсона, який вкріплював суперечність між державою та громадянським суспільством шляхом повного підпорядкування останнього державі, то Т.Пейн вкріплював цю проблему діалектично, тобто шляхом зняття зазначеного протиставлення, утвердження правової держави, "легітимно", що опікується з воїни підданями. Згідно Т.Пейну, легітимною є держава, що керується засадами природного права й активної згоди вільних і рівних людей, які є носіями справжнього суверенітету. Природні права дані Богом і є передумовою того, що люди діють вільно і розумно, не порушуючи природних прав інших. У цьому сенсі природні права є політичною "архімедовою крапкою" при оцінці легітимності правління [6]. Цивілізований уряд - це конституційний уряд, що не має прав, але се лише обов'язок стосовно громадян. Він керується конституційно подібно тому, як суд керується законом.

Правова, на думку Т.Пейна, та держава, яка від самого початку, за своєю суттю є соціальною, правовою, оскільки одним з тих природних прав, які вона повинна захищати, є право на рівність та справедливість.

На третій стадії розвитку уявлень про розмежування громадянського суспільства і держави, акцент переноситься на необхідність регулювання й обмеження громадянського суспільства засобами правового, адміністративного і політичного контролю. Найбільш послідовний розвиток нова ідея ("державна проти громадянського суспільства") одержала в німецькій політичній філософії, де вона виявилася як консервативний протест проти революційних декларацій про відокремлення громадянського суспільства від держави.

На противагу Т.Пейну, видний представник класичного німецького ідеалізму Г.В.Ф.Гегель розглядав громадянське суспільство не як субстрат природного життя людей, а як продукт і торинного розвитку. На думку Гегеля, громадянське суспільство - це явище сучасного життя, що не могло виникнути раніше, оскільки громадянське суспільство включає ринкову економіку, соціальні класи, корпорації й інститути, а також цивільне право для регулювання відносин усередині цивільного суспільства [7].

Гегель не розділяє віри апологетів природного права у можливість гармонічного стану громадянського суспільства. На його думку, громадянське суспільство скоріше нагадує поле битви, де один протиставлений інтерес постійно зіштовбується з іншим. Це довічне протистояння інтересів веде до того, що громадянське суспільство руйнує власний демократичний іпсералізм [8].

Ебачивши головному причинну розрізненості й нетерпимості в середній громадянського суспільства у його соціальної поляризації, Гегель має на увазі переважно бюргерів (буржуазів), яких вважає людьми аподітичними, які покладають тільки на самих себе. Бюргер байдужий до традиційних привілеїв, не виявляє інтересу до суспільних справ і поглиненій тільки своїм збагаченням. Саме бюргерський егоїзм перетворює громадянське суспільство в арену економічної конкуренції між приватними особами, позбавленями громадянського почуття відтождальності. У силу цього громадянське суспільство не в змозі саме справитися з властивими йому конфліктами. Щоб залишитися громадянським, воно має бути вперевозано політичними засобами. Тільки над ним знаходиться публічна влада (конституційна держава на чолі з монархом) може виправити існуючу несправедливість і об'єднати розрізнені інтереси в єдине політичне співтовариство.

На думку Дж.Кіна, гегелівська версія співвідношення громадянського суспільства і держави знаходить свій мікстеоріями А. Фергюсона і Т.Пейна. З одного боку, держава не розглядається як все властивий контролер, що безпосередньо викликає існування всіх інших суспільних інститутів; за межами необхідного для держави мінімуму владних повноважень воно може і повинне залишити досить широкую сферу волі для людей, що діють у громадянському суспільстві. З іншого боку, підкреслюється, що публічна влада не може обмежувати себе роллю адміністративного органа, що лише час від часу втручається в життя громадянського суспільства.

Гегель висуває дві умови, при наявності яких державне втручання є виправданим. По-перше, якщо воно має на меті усунення несправедливості і нерівності в межах громадянського суспільства. По-друге, якщо держава впадає вразі прямо втручання в справи громадянського суспільства для захисту і сприяння здійсненню загального блага; при цьому державна влада сама визначає, що саме складає загальне благо. Ці дві умови в сукупності створюють широкі можливості для державного регулювання і домінування держави в суспільному житті. З цього приводу Дж.Кін зауважує, що страх перед деспотизмом, який були мотивовані міркування А. Фергюсона і Т.Пейна про громадянське суспільство, у Гегеля змінюється глибокою вірою й ефективність державного регулювання.

Для Гегеля деспотизм - справа минулого часу. От чому проблему протязку владі всеохоплювочій державі він залишає без розгляду. Це явно суперечить його виконанням у підтримку незалежного громадянського суспільства, що гарантує волю законотворцям громадянам.

На четвертій стадії розвитку поглядів про співвідношення громадянського суспільства і держави знову активізується тема захисту суспільства від суверенної влади держави. Страх перед тим, що громадянське суспільство буде поступово задущено новими формами державного регулювання, веде до пошуків політичної системи, яка б гарантувала стабільне представництво правління і соціальні свободи.

З особливим наполегливістю ця тема звучить в англійських і французьких політичних мислителів, таких як Дж. Ст. Мільт, Л. Ж. де Сталь, А. де Токвіль. Новий етапу розвитку концепції громадянського суспільства можна простежити на прикладі аналізу Дж. Кіном роботи А. Токвіля "Демократія в Америці" (1835-1840).

Досліджуючи американське суспільство і державу, Токвіль робить висновок, що сучасні нації знаходяться перед загрозою нової форми деспотизму - деспотизму виборної держави. Якщо не парадоксально, але настав час, коли роль демократичних механізмів підвищується, одночасно сприяючи поступовому зосередженню влади в руках централізованої адміністративної держави, що, з одного боку, омringє благополуччя громадянського суспільства, а з іншого боку, позбавляє це суспільство свободи [9].

Новий деспотизм не має прецеденту. Він тем більше небезпечний, що надії, які ас одівають де спотизм із часами "аристократизму" і власниками ім формами влади, не усвідомлюють повно в мров його негативних наслідків.

Токвіль писав, що "велика демократична революція" замгливе все нові й нові сфери сучасного йому життя. Демократичні механізми підготували споконвічне прагнення людщин до досягнення рівності. Відгоди боротьба за рівність стала домінуючим моментом у демократіях. Ідеал здійснення від деспотизму було замінено метов досягнення гарантованої державов соціальної рівності. В ім'я демократичної рівності і загального блага держава все більше вторгається в повсякденне життя громадянського суспільства, у результаті цінності свободи і рівності вступать у протиріччя один з одним [10].

У книжковому підсумку державне втручання в життя своїх громадян переростає в особливий вид опікунської влади, що контролює життєдіяльність людей до найдрібніших деталей. Мірно, за допомогою демократично сформульованих і застосовуваних законів, сучасній державній деспотизм перетворює громадян у пасивних суб'єктів, від яких чекають лише того, щоб вони наділилися своєю довірою "присяжному" владу, а самі займалися сімейними справами, працею і розвагами. Саме таким чином здійснюється "демократична конгресоліція", що за відсутності знань і з наперцацями направили підтримувать а більшість громадян.

Стурбований погрозою "саморуїнвання" демократичних свобод, Токвіль бачить головну політичну проблему сучасності у тому, як зберегти зрілість демократичні тенденції, не заплякати за них свободу. Він підкреслював, що ця проблема не може бути вирішена шляхом створення політичних інститутів. Активні і спокійні державні інститути - необхідна умова демократичної волі і рівності. Мова йде про створення протязку, що не дозволяє державі зловживати своєю владою. У політичній сфері ця мета може бути досягнута, якщо забезпечити розподіл влади між багатьма і різними суб'єктами. Поділ законодавчої, виконавчої і судової влади перекладає зайвий централізації і монополізації влади. Токвіль також підкреслює важливість участі громадян у діяльності державних інститутів. Прикладом такої участі є журі присяжних, яке служить засобом самоврядування громадян і одночасно вчить їх тому, як чесно і

неупереджено верувати іншими. Участь у журі змушує громадян усвідомити власні обов'язки стосовно суспільства [11].

Політичні протязки "демократичному деспотизму" мають бути посилені протязками всередині самого громадянського суспільства. Таким протязком може бути створення і розвиток різноманітних громадянських асоціацій, що не підлягають контролю з боку державних інститутів (наукові і літературні об'єднання, релігійні і муніципальні організації і т.п.).

Право на асоціації в межах громадянського суспільства має бути невідчужуваним. Як вважає Токвіль, законодавець не може зняти дане право, не зазігнувши при цьому на самі основи суспільства. Півралістичне і громадянське суспільство, що самоорганізується, незалежне від держави, є невідомою умовою демократії.

Закриваючи свій історичний нарис, Кін звертається до "Німецької ідеології" К. Маркса і Ф. Енгельса, де походження і значення терміна "громадянське суспільство" пов'язується винятково з капіталістичною стадією товарного виробництва й обміну. Він вважає подібне трактування неточним і однобічним. Еволюція уявлень про громадянське суспільство, підкреслює Кін, була викликана насамперед зростом політичного розвитку. Острах деспотизму і надія на його запобігання - от що верувало політичними філософами кінця XVIII - початку XIX ст. Образ де спотизму, яким він з'являється у "Думі законів" Ш. Монтеск'є і роботах інших авторів XVIII ст. має свої переваги, але він став інтуїтсьом до розвитку творчої думки і підготував перетворення старої ідеї societas civiis в одну з головних концепцій політичного мислення.

Аналогічних поглядів на проблему співвідношення держави і громадянського суспільства дотримувать Х. Даллер і Ш. Эйзенштадт [12].

Даллер підкреслює, що ми здавна знали державні утворення, але термін "держава" у максимі ширькому змісті і у тій реальності, що він відображає, - порівняно недавнього походження. У зв'язку з цим пропонується вивістити з історичного ряду систем соціального управління атаку систему, власності якої найбільш точно характеризувать державу як суб'єкт управління соціальними процесами. Такими, історично сформульованими властивостями Даллер вважає:

1. Поділ сил між двома і думковою владою.
2. Суверенітет. Поняття суверенітету має два виміри - зовнішнє (німа зовнішня сила не має права прийняти рішення і здійснювати йому межах даної території) і внутрішнє (німа у межах даної території не має права на державні рішення, крім монарха і, отже, суверена).
3. Прямє правління. Без цього принципу важко уявити сучасну державу. За відхиллятьому правління піддані одержали можливість стати громадянами. Сама по собі ідея громадянства не нова; вона існувала в Древній Греції й у республіканському Римі, частково навіть у Римській імперії. Однак лише для сучасної держави характерні феєтичні прями зв'язки між урядом і громадянами.
4. Відокремлення суспільного (державного) і особистого. Насамперед це було відокремлення державних і особистих справ самого суверена; разом з тим йшло знаходження автономії й окремих інститутів (фінансових, економічних). Контроль над соціальною реальністю, що ускладнився, потребував розвитку судів.
5. Зростання значення права. Поняття закону і легітимної влади існували ще в античності, збереглися вони й у Середнім віку. Для сучасної держави новим було те, що римське право стало використувуватися як інструмент державної влади; право стало ототожнюватися з юридичним вираженням влади суверена. Згодом сама королівська влада стала об'єктом права: король може встановлювати закон, але він не може бути над ним (звідси, наприклад, верховенство парламенту над королем в Англії).
6. Кількісний ріст державних агентів як інструментів управління. Це було інституціональним проявом розвитку процесу диференціації того, що колись було королівським двором.

7. Зростання втручання держави в суспільні й економічні відносини. Держава стає головним агентом по встановленню нормативних стандартів соціальної справедливості і гарантом їхньої реалізації. Не випадково, що уряди, які проводили активну політику територіальної безпеки, стали найбільш інтервенційними і бюрократичними (Франція, Пруссія). Не випадково також і те, що саме у Пруссії виникла гегелівська філософія, а у наполеонівській Франції, що показала плід революції, були створені такі органи центральної влади, про які короті могли лише мріяти.

8. Держава і суспільство. У розвитку сучасної держави, сфери, що відокремилася від неї і суспільства, стали єдиною розрізнялися до такого ступеня, що раніше не мало аналогів в інших ситуаціях. Так, наприклад, індивід був політичним агентом і громадянином вже в стародавніх Афінах, але там він був таким лише в рамках поліса і завдяки ньому, хоча по суті він не був відірваний від суспільства. Криза поліса призвела у більшій мірі до приватизації індивіда, ніж до набуття ним індивідуальної соціальної ролі. Останнє - новоевропейське досягнення, так само як і поява індивідуального вірування, тобто людини, що вступає у відносини з Богом без допомоги церкви (результат Реформації). Ієрархічна організація поступилася місцем асоціації віруючих. Втрачаючи єдину вісь стимулювала розвиток світських поглядів на політичну владу.

Якщо у XVIII ст. в Європі вважалося, що правами громадянства володіють лише ті, хто соціально і матеріально не залежні (третій стан як еквівалент нації у Французькій революції), то поступово розвинулася й інша ідея держави потрібні не залежні, суверенні громадяни, в іншому випадку велика ймовірність перетворення державної влади в тиранію. Таке питання перебувало від держави не тільки визнання і поваги прав особистості, але і забезпечення дробову громадян.

Отже, на підставі здійсненого аналізу історико-правового розвитку ідеї громадянського суспільства та його зв'язку із державою можна простежити змістовну багатоманітність концепції і теоретико-методологічних підходів щодо тлумачення цього співвідношення.

Першим кроком до розмежування понять "держава" і "громадянське суспільство" стала спроба внаслідок сучасну форму *societas civilis* (суверенна, централізована конституційна держава) і одночасно вказати на необхідність протистояти її авторитарному потенціалу як засобу захисту незалежних суспільств усередині громадянського суспільства. Ця спроба призвела до того, що класична концепція набула внутрішніх протиріч. Другий етап у розмежуванні держави і громадянського суспільства пов'язаний з ідеєю про те, що громадянське суспільство має законе право захищати себе від держави. На цьому етапі уявлення про розмежування громадянського суспільства і держави складається під впливом утопічних надій на майбутнє, та багаточисельні ідеї соціальної рівності, громадянських свобод і обмеження конституційним правлінням. Ці ідеї, пов'язані з американською і французькою революціями, стали надбанням англійської і французької політичної думки і практично не одержали ніякого розвитку в Німеччині, де зберіглася стара вогніні реформи зверху. На третій стадії розвитку уявлення про розмежування громадянського суспільства і держави, акцент переноситься на необхідність регулювання й обмеження громадянського суспільства засобами правового, адміністративного і політичного контролю. Найбільш послідовний розвиток нова ідея ("держава проти громадянського суспільства") одержала в німецькій політичній філософії, де вона виникла як консервативний протест проти революційних декларацій про відокремлення громадянського суспільства від держави. На четвертій стадії розвитку поглядів про співвідношення громадянського суспільства і держави знову активується тема захисту суспільства від суверенної влади держави. Страх перед тим, що громадянське

суспільство буде поступово заділено новими формами державного регулювання, веде до пошуку політичної системи, яка б гарантувала стабільне представництво правління і соціальної свободи. Новий етап у розвитку концепції громадянського суспільства можна простежити на прикладі поглядів А. Токвіля, який досліджує американське суспільство і державу, робить висновок, що сучасні нації знаходяться перед загрозою нової форми деспотизму - деспотизму виборної держави. Як це не парадоксально, але настає час, коли роль демократичних механізмів підвищується, одночасно сприяючи поступовому зосередженню влади в руках централізованої адміністративної держави, що, з одного боку, озброює благополуччя громадянського суспільства, а з іншого боку, позбавляє це суспільство свободи.

Таким чином, протистояння між тоталітарною, деспотичною державою та громадянським суспільством є найбільш очевидним та гострим, може набувати характеру відкритої війни, оскільки за своєю сутністю така держава впливає протистояти провам різного роду свобод. Якщо встановлення такого політичного режиму відбулося до появи розвиненого громадянського суспільства, то воно може і не з'явитися взагалі. В іншому випадку, коли встановлюється деспотичний політичний режим, а основні елементи громадянського суспільства вже сформувалися, існує велика ймовірність того, що в ньому можуть виникати різного роду дисфункції та деструктивні елементи. Провами такого роду можуть бути агресивний націоналізм і релігійно-сектанський рухи.

На етапі становлення правової демократичної держави та формування громадянського суспільства протистояння між ними набуває характеру взаємної адаптації, в силу того, що останнє, набираючи сили, поступово перетворюється у рівнозначну державі силу, що урівноважує та спонукає владні послання. Процес протистояння протікає невідомо від процесу набуття державою правового статусу. Громадянське суспільство і права держава взаємно сприяють розвитку один одного на паритетних началах, хоча при цьому можливі певні тиски з боку держави, окремі функціональні ускладнення. Громадянське суспільство захищене у демократичній правовій державі, яка протистоять будь-яким провам насильства, нелегітимним переворотам, провам диктатури і т.ін., а правова держава захищена у розвиненому громадянському суспільстві, яке формує свідомих соціальних суб'єктів, активує їх внутрішній потенціал. Найбільшою взаємної зацікавленості та допомоги, продуктивності й ефективності відносини між громадянським суспільством та державою набувають на етапі зрілих форм. Саме тоді коли ці дві сили ставлять рівнозначно великими досягається балансовий стан захисту прав і свобод людини, стає можливим найбільш повна реалізація не в своїх природних прав.

Список літератури:

1. См.: Keane J. Despotism and democracy: The origins and development of the distinction between civil society and the state 1750-1850 // Civil society and the state: New European perspectives / Ed. by J. Keane. - London; New York, 1988. - P. 35-72.
2. Ibid. - P. 37.
3. Ibid. - P. 41.
4. Ibid. - P. 42.
5. Ibid. - P. 43.
6. Ibid. - P. 47.
7. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права или Политическое право и державное устройство / Пер. с нем. П.Осадука та М.Кулира. - К.: Юридверс, 2000. - С.169.
8. Там само, С. 257.
9. Tocqueville A. Democracy in America. - N. Y., 1984. - Vol. 110.
10. Keane J. Despotism and democracy: The origins and development of the distinction between civil society and the state 1750-1850. - P. 54 - 55.
11. Дзю.: Арцибасов И. Н. За пределами заповности. - М.: Юридическая литература, 1986. - 240 с.
12. См.: Daalder H. European political traditions and processes of modernization: Groups, the individual and the state // Patterns of modernity. - New York, 1988. - Vol. 1. - N 1. - P. 22-43; Ekenstadt S. N. Introduction: Historical traditions, modernization and development // Ibid. - P. 1-11.